

Republica Moldova pe marginea abisului - următorul pas înainte.

Scurt bilanț de etapă al reformelor economice
și câteva recomandări

Autor: George Teodorescu
Aprilie 2016

Republica Moldova pe marginea abisului - următorul pas înainte. Scurt bilanț de etapă al reformelor economice și câteva recomandări

Autor: George Teodorescu

Raportul este finanțat de Black Sea Trust, un proiect al German Marshall Fund SUA. Opiniile prezentate în acest raport aparțin exclusiv autorilor și nu reprezintă poziția oficială a Black Sea Trust, German Marshall Fund sau a partenerilor acestora.

I. Introducere

Pe 13 septembrie 2011, cu ocazia unei vizite oficiale într-o serie de țări scandinave, Vlad Filat - premierul de atunci al Republicii Moldova - a ținut un discurs în fața oamenilor de afaceri suedezi reuniți în Forumul Economic Moldo-Suedez. În discursul său, primul ministru moldovean a recitat toți factorii care ar trebui să facă din Moldova o destinație atractivă pentru investiții străine: cotă unică scăzută pe profitul firmelor, proximitatea geografică de piața europeană și cea a CSI, costul scăzut al forței de muncă, regim vamal preferențial cu UE etc. Cireașa de pe tort însă a venit la final, când premierul a dezvăluit avantajul-cheie deținut de Republica Moldova vizavi de România sau de Ucraina: acela că în Moldova orice investitor poate să îl contacteze direct și personal pentru a rezolva orice problemă, în timp ce în țările vecine sus-menționate același investitor ar întâmpina dificultăți în a avea vreo întrevedere cu factorii politici de decizie. Aplauzele răzlețe care au întâmpinat finalul alocuțiunii au reflectat nedumerirea audienței suedeze vizavi de acest ultim punct: de ce ar trebui un investitor să apeleze la prim-ministru pentru a-și rezolva problemele într-o economie occidentală, europeană, în care – după cum tocmai li se explicase – era pe punctul de a se instaura ireversibil domnia legii? Ar fi înțelept pentru un investitor să își lege succesul afacerii de soarta politică a unui individ? Ce s-ar întâmpla cu afacerea unui investitor perceput ca fiind prea apropiat de un prim-ministru sau președinte al țării gazdă, în cazul în care ultimul ar pierde alegerile sau ar fi acuzat de acte de corupție?

Declarația politicianului moldovean la acel forum era cel mai probabil o încercare în bună credință de a asigura potențialii investitori că aceștia ar avea întotdeauna acces la o pârghie importantă împotriva corupției sau birocrăției excesive endemice în Moldova și în regiune. Ea venea însă pe fondul unor realități împământenite în economiile regionale, unde era de la sine înțeles că orice afacere importantă trebuia să beneficieze de protecție politică de la cele mai înalte niveluri dacă ar fi să aibă o șansă de supraviețuire. Și dacă sub Vladimir Voronin statul eliminase mafioții mărunți care operau în negura tranziției post-sovietice și a etatizat corupția pe o verticală puternică politică, schimbarea guvernului comunist după opt ani de dominație politică și economică a acestuia a deschis porțile unei reșezări ale sferelor de influență economică pe calapodul noilor realități politice.

Pentru mulți din alegătorii moldoveni și partenerii occidentali de dezvoltare ai Moldovei, schimbările politice din 2009 promiteau o revitalizare a economiei osifită de tip centra-

lizat ce adusesse Moldova pe ultimul loc în Europa la majoritatea indicatorilor economici. Moldova a fost acceptată în Parteneriatul Estic, programul inițiat de Polonia și Suedia pentru stabilizarea economică și socială a flancului estic al Uniunii Europene, și în scurt timp a demarat un program ambițios de reforme economice și politice menit de a compatibiliza economia și societatea moldovenească cu standardele UE. Miniștrii noului guvern au avut parte de primiri călduroase în Bruxelles și restul capitalelor UE, iar ajutorul concret nu a întârziat să apară –este estimat că între 2010 și 2015 ajutorul extern acordat sau promis Moldovei (care includea suport bugetar direct) a atins cifra de trei miliarde de euro¹. Aceste eforturi au culminat cu parafarea la Vilnius în noiembrie 2013 a Acordului de Asociere cu Uniunea Europeană și ridicarea vizelor pentru cetățenii moldoveni pentru călătorii în spațiul Schengen.

În realitate însă, situația a început să se degradeze aproape din momentul semnării primului acord de coaliție între partidele care urmau să formeze noul guvern pro-european. Algoritmul politic folosit de acestea pentru împărțirea funcțiilor de conducere a inițiat o fragmentare a factorilor de decizie, ceea ce a dus la situații în care șefii agențiilor din subordinea ministerelor aparțineau de partide diferite de cel al ministrului de resort, și unde loialitățile politice aveau prioritate asupra profesionalismului funcționarilor de rang înalt sau a disciplinei pe linie ierarhică intra-ministerială. Multiplele schimbări în eşaloanele superioare ale personalului administrativ au încurajat la rândul lor apariția unei mentalități de tip fanariot, în care primeau avantajele imediate (multe din ele ilicite) și nu profesionalismul pe termen lung. Pe fondul acestui proces, corupția s-a extins și climatul de afaceri s-a înrăutățit considerabil. Punctul culminant a fost atins o dată cu izbucnirea unui număr de scandaluri răsunătoare (prăbușirea Băncii de Economii, concesionarea Aeroportului Chișinău, sau atacurile de tip raider asupra investitorilor locali și străini).

Începând cu anul 2015, a devenit clar că povestea de succes a Republicii Moldova a fost în mare parte o iluzie. Uniunea Europeană a sistat asistența financiară (inclusiv suportul bugetar), Fondul Monetar Internațional a decis să amâne încheierea unui nou acord cu Republica Moldova, un număr de țări europene au întrerupt programele bilaterale de asistență, iar guvernul României a blocat acordarea unui împrumut de 150 de milioane de euro ce fusese deja negociat. Dacă mai punem la socoteala embargoul informal impus de Federația Rusă produselor agricole moldovenești și apariția mișcărilor de stradă tot mai agresive, pericolul ca economia și bugetul Republicii Moldova să se îndrepte vertiginos spre o cădere liberă a devenit deodată unul extrem de real.

În acest context, condițiile cheie solicitate de partenerii de dezvoltare pentru deblocarea asistenței financiare au devenit implementarea imediată a reformelor economice și juridice restante asumate de Republica Moldova, securizarea sistemului bancar pentru prevenirea

1.º Câți bani a primit R. Moldova din exterior în ultimii cinci ani”, Ziarul Național, 18.02.2016 Chișinău;

unor noi fraude, și adoptarea unor măsuri eficiente anticorupție. Pe data de 30 ianuarie 2015 guvernul României a trimis o scrisoare premierului Pavel Filip prin care a reiterat expres aceste condiții, iar guvernul Republicii Moldova și-a declarat disponibilitatea de a accelera implementarea lor.

II. Vulnerabilitățile sistemului bancar și stabilizarea acestuia

Sistemul bancar moldovenesc reprezintă o verigă importantă într-o economie extrem de sensibilă la șocuri externe și, chiar dacă acesta nu face uz de instrumente financiare sofisticate, este competent pe sectorul de retail – care de altfel corespunde majorității nevoilor financiare ale populației. Vulnerabilitățile sale principale însă se găsesc la capitolul guvernare corporativă, unde lacunele legislative, controlul politic asupra agențiilor de reglementare în domeniul bancar, intervenții malefice din exterior (din partea actorilor geopolitici și a raiderilor corporativi regionali), și corupția oficialilor locali au erodat sănătatea băncilor din Moldova și au afectat încrederea populației în ele și în sistemul politic în general. În mod practic, aceste vulnerabilități se traduc printr-o tendință de „cartelizare” a băncilor, iar netransparența acționariatului băncilor locale facilitează participarea activă a unora din ele la spălarea banilor. Din lipsa de concurență pe piața bancară, aceasta rămâne una învechită, (la nivelul anilor 90 –începutul anilor 2000) iar consumatorii nu au acces la produse și servicii moderne, creditul fiind scump și neatractiv. În consecință, utilizarea produselor de credit de către agenți comerciali sau persoane fizice este încă foarte rar, ceea ce este dăunător pentru o economie de piață.

După cum deja se știe, în anul 2014 trei bănci (Banca de Economii, Unibank și Banca Socială - dintre care doar la Banca de Economii statul avea o participație de 33,3%) au fost doborâte de activele toxice acumulate de-a lungul anilor – cantitatea cărora este încă subiect de dezbatere, dar este acceptat de o mare parte a societății ca fiind în jur de un miliard de euro - și au intrat în faliment. Episodul respectiv a fost îndelung comentat și în prezent face obiectul unei investigații de către compania internațională Kroll Associates și firma juridică Steptoe & Johnson.² Devalizarea celor trei bănci – conform fostului ministru de finanțe Veaceslav Negruță³ – a fost pusă la cale încă din 2008 și la ea au participat demnitari de top din toate partidele de la guvernare, indiferent de culoarea politică. Rapoartele investigative ale companiei Kroll însă (atât raportul final emis după prima fază a investigației, cât și cel intermediar prezentat recent în cadrul celei de-a doua faze) arată spre un grup de persoane asociate cu Ilan Sor, controversatul om de afaceri local care în prezent este primarul mu-

2. “Investigația Kroll progresează”, Banca Națională a Moldovei, 25 martie 2016, Chișinău

3. “Fost ministru dezvăluie istoria unui stat captiv”, Ziarul de Gardă, 22 mai 2016, Chișinău

nicipiului Orhei.

Acest fenomen s-a întâmplat imediat după scandalul Laundromat, în care timp de patru ani (2010-2014) s-au folosit ca justificare contracte comerciale fictive sau executarea unor hotărâri judecătorești referitoare la datorii imaginare între societăți comerciale create anume cu scopul spălării de bani și transferurilor de fonduri către companii offshore pentru a ajuta diverse entități din Federația Rusă să spele circa 20 miliarde de dolari.⁴

Pentru cei ce au pus la cale și executat devalizarea celor trei bănci menționate mai sus, întregul episod a venit la pachet cu un bonus geopolitic: profitând de faptul că ilegalitățile au ieșit la iveală sub un regim politic declarat pro-occidental, diverși formatori de opinie au asociat „jaful secolului” (cum incidentul a ajuns să fie numit) cu vectorul politic pro-european. Operațiunea a reușit: Barometrul Opiniei Publice din noiembrie 2015 a indicat o reșezare masivă a preferințelor electoratului în favoarea partidelor anti-europene, pe fondul unei culpabilizări aproape universale a principalilor politicieni din partidele declarate pro-occidentale.⁵

După dispariția fondurilor, instituirea administrării speciale și apoi lichidarea celor trei bănci afectate, autoritățile din Moldova, instituțiile financiare internaționale și partenerii de dezvoltare au fost constrânși să caute soluții pentru a reduce riscurile repetării unei astfel de situații. Prioritatea FMI – și una din condițiile cheie pentru încheierea unui acord de creditare cu Republica Moldova – a devenit așadar reglementarea situației din sectorul bancar. În paralel, Alex Kremer, director de țară al Băncii Mondiale pentru Moldova, a susținut că fără clarificarea vulnerabilităților nici Banca Mondială nu va relua acordarea sprijinului bugetar destinat Republicii Moldova.⁶ Nici finanțările din partea UE nu vor fi deblocate până la un acord cu FMI, conform informațiilor vehiculate în mediul public. Iar în lipsa unor relații stabile cu FMI, Banca Mondială și cu UE, donatorii mai mici, la rândul lor vor ezita să deblocheze finanțările. (Acesta este de altfel și unul din motivele principale datorită cărora în ultimii trei ani Republica Moldova nu a inițiat discuții asupra nici unui nou proiect major de infrastructură sau de dezvoltare a sectorului privat cu băncile de dezvoltare (BERD, BEI), iar proiectele existente se mișcă extrem de lent – ca de exemplu proiectul BEI ”Livada Moldovei” în valoare de aproximativ 120 milioane de euro a fost amânat în repetate rânduri).

În acest context, în toamna anului trecut trei din cele mai mari bănci din Moldova au fost obligate să accepte ca firme străine să efectueze audituri diagnostice. Firmele internaționale de audit Mazars, KPMG și Deloitte & Touche au fost cele alese pentru a completa auditul-

4. Iurie Săduța, Ion Preașca, Roman Anin, Mihai Munteanu, Paul Radu, Miranda Patrucic, Victor Ilie, Arta Giga, Vladimir Kostic “Spălătoria rusească: Moscova – Riga via Chișinău”, RISE Moldova, 22 August 2014, Chișinău

5. Barometrul Opiniei Publice, Noiembrie 2015, Institutul de Politici Publice, Chișinău

6. Alex Kremer “Moldova: adio 2015 și salut 2016!”, The World Bank, 23 Decembrie 2015, Chișinău

rile pentru Moldova-Agroindbank, Moldindconbank, și respectiv Victoriabank. În paralel, BNM a decis punerea celor trei bănci sub supraveghere specială⁷, măsură care, deși a fost instituită în iunie 2015 pe un termen de trei luni, aceasta a fost extinsă încă de două ori și este în vigoare și în prezent. Motivul formal invocat de BNM pentru aplicarea acestei măsuri face referință la lipsa de transparență a structurii acționariatului și implicarea băncilor în tranzacții financiare cu risc sporit.

Rezultatele acestor audituri nu au fost anunțate public, însă potrivit unor jucători din sectorul bancar acestea ar arăta o situație gravă la cele trei bănci și în sistemul bancar în general. Președintele Mobiasbancă Groupe Societe Generale, Ridha Tekaiia a declarat chiar că BNM a văzut deja „draft-ul unui audit care nu a fost semnat pentru una dintre băncile aflate sub supraveghere specială și care, pentru a nu publica raportul, a decis să rezilieze contractul cu compania de audit”.⁸ Președintele Mobiasbancă se referea în declarația sa la auditul de la Moldindconbank, realizat de KPMG. Informația a fost confirmată de Mariana Durleșteanu, director financiar la KazMunayGrup International, membru în Consiliul de Administrație al Moldindconbank, care susține că BNM ar fi interpretat raportul preliminar al KPMG într-o cheie negativă.⁹ Incidental, în cadrul aceluși interviu dânsa a oferit și o explicație alternativă pentru acțiunile BNM (în afara de starea precară a sectorului bancar și presiunile instituțiilor internaționale în direcția unor reforme eficiente): aceea că întregul scenariu face parte dintr-un „război între ”băieți””.¹⁰ În același timp, faptul ca cele trei bănci dețin la moment circa 70% din activele sistemului bancar face foarte evident faptul că o eventuală coordonare a acțiunilor și activităților acestora ar fi nu doar dăunătoare pentru concurența pe piața bancară, dar ar pune în pericol întreaga industrie financiară din Republica Moldova.

Masurile BNM nu s-au lăsat așteptate. La începutul lui martie 2016, Banca Națională a adoptat o decizie prin care a impus unui grup de acționari deținând un total de 39,6% din acțiunile băncii Moldova-Agroindbank să-și vândă cotele pentru că a determinat ca aceștia acționau concertat.¹¹ Mulți din aceștia au ajuns să dețină active la această bancă în perioada 2013-2014, achiziționând în timp pachete mai mici de 5% din acțiunile băncii, ceea ce le-a permis să evite obligativitatea obținerii permisiunii BNM (până în iulie 2014 pentru achiziționarea unui pachet mai mare de 5% din acțiunile unei bănci era necesar acordul

7. “Situație tot mai gravă în sistemul bancar: Cele mai mari bănci din Moldova sub supraveghere special” MoldStreet, 12 iunie 2015, Chișinău;

8. Interviul acordat agenției “INFOTAG” de către Președintele Mobiasbancă Groupe Societe Generale, Ridha Tekaiia “Bugetul RM nu va fi în stare să achite dobânzi de 26% la valorile mobiliare de stat o perioadă îndelungată” Infotag.md, 17 februarie 2016, Chișinău;

9. “Mariana Durleșteanu: E război între „băieți”! Să se împuște ei, noi ce avem din asta?” MoldStreet, 21 martie 2016, Chișinău;

10. Doamna Durleșteanu se referea cel mai probabil la disputa dintre doi controversați oameni de afaceri locali (Vlad Plahotniuc și Veaceslav Platon), în contextul în care două din bancile afectate sunt suspectate de a fi deținute de acționari controlați din umbră de către cel din urmă – care este suspectat de a fi unul din beneficiarii finali. Surse de pe piață și din cadrul Procuraturii spun că au dovezi în acest sens, iar din decembrie 2015 ar fi fost impus sechestrul și pe un pachet de 43,5% de acțiuni de la Moldova-Agroindbank.

11. Comunicat de presă BNM - “BNM a blocat un grup de acționari ai BC „Moldova-Agroindbank” S.A. și a retras confirmarea a doi administratori ai BC „Moldindconbank” S.A.” Banca Națională a Moldovei, 2 martie 2016, Chișinău

BNM, însă ulterior aceasta cota a fost diminuată la 1%). În aceeași zi, BNM-ul a retras și confirmarea a doi administratori (vicepreședinți ai Comitetului de conducere) ai Moldin-conbank. BNM am mai dispus și de alte măsuri corective, cum ar fi retragerea confirmărilor a trei administratori din cadrul consiliului băncii Moldova-Agroindbank, impunerea alegerilor unei noi componente a consiliului băncii, și avertismente emise la adresa membrilor comitetului de conducere.

Nici la Victoriabank lucrurile nu stau prea bine din punctul de vedere a transparenței acționariatului sau a problemelor băgate sub preș. În 2015, Banca Europeană pentru Reconstrucții și Dezvoltare (BERD) a încercat să își majoreze cota pe care o deținea în Victoriabank – de la 15.06% la peste 50% - însă tentativa a fost blocată de Ministerul Economiei din motive obscure, ceea ce a stârnit nemulțumirea partenerilor de dezvoltare ai Moldovei.¹² Intrarea BERD pe piața bancară din Moldova în calitate de acționar majoritar ar fi ridicat standardele de guvernanta corporativă și transparență, și ar fi diminuat unele din practicile de facto anticoncurențiale prezente pe piața bancară. Bancherul român Ionuț Pătrăhău – membru al board-ului Victoriabank – a declarat recent că în opinia sa, primele patru-cinci bănci din Republica Moldova (care includ cele 3 bănci sus-menționate) sunt dominate de același grup de interese. În același interviu, dânsul a adăugat că nu ar fi exclus că în cadrul băncii Victoriabank să se întâmple „lucruri stranii”, în contextul în care board-ul acesteia este efectiv nefuncțional deoarece doar patru din membri au primit aprobarea BNM (în timp ce alți trei nu au depus încă documentele aferente la BNM), iar aceștia nu cunosc situația operațională și financiară a băncii.¹³

Think-tankul moldovean Expert-Grup a propus recent un plan de consolidare pentru sectorul bancar¹⁴ format din șapte măsuri urgente care ar trebui să fie implementate de către autoritățile naționale de reglementare și băncile comerciale din Republica Moldova, și care ar duce la întărirea BNM și îmbunătățirea administrației și guvernantei corporative în sectorul privat:

1. Întărirea independenței BNM - acțiuni ce trebuie să vizeze eliminarea pârghiilor prin care anumite cercuri de interese politice sau private pot pune presiuni asupra băncii centrale.
2. Fortificarea monitorizării supravegherii bancare – diminuarea factorului uman în procesul de monitorizare și reglementare prin implementarea soluțiilor informaționale, sporirea capacității BNM în a identifica și contracara activitățile concertate, și înăsprirea

12. “Mold-street: Guvernul RM, ACUZAT de “actiuni deliberate si cinice”. Cum ministrul Economiei a blocat tranzactia de preluare a Victoriabank de catre BERD” News.md, 10 August 2015, Chișinău

13. Eugen Știrbu “Membru CA Victoriabank aruncă bomba: Nu exclud că în bancă sunt probleme”, Today.md, 25 martie 2016, Chișinău

14. Adrian Lupușor, Dumitru Pinteau, “Cum restabilim de urgență încrederea în bănci? Plan de acțiuni pentru asanarea sectorului bancar moldovenesc propus pentru anii 2016-2017” Expert-Grup, Chișinău

sanctiunilor penale pentru abuzul de piață și alte încălcări din partea băncilor comerciale.

3. Sporirea transparenței acționarilor din sistemul bancar - instituirea unui mecanism clar de evaluare a calibrului acționarilor pentru a nu permite deținerea acțiunilor bancare de către persoane dubioase. În acest sens, acțiunile trebuie să vizeze implementarea și instituționalizarea testului fit-and-proper (standarde minime de integritate și transparență) și facilitarea schimbului de informații cu statele de reședință a acționarilor finali ai băncilor.

4. Îmbunătățirea guvernante corporative în bănci - atât măsuri motivaționale, printre care elaborarea și promovarea unui Cod general de Guvernanță Corporativă, elaborarea și publicarea anuală a rapoartelor privind transparența gestionării riscurilor și promovarea unor standarde etice și profesionale pentru funcționarii din cadrul băncilor, cât și măsuri coercitive, cum ar fi înăsprirea sancțiunilor pentru guvernarea improprie.

5. Responsabilizarea managerilor bancari - dezvoltarea principiului verificării duble (four eye approach), dar și implementarea mecanismului de bail-in, în care acționarii sub obligați să acopere din sursele proprii pierderile și orice alte consecințe ale management-ului defectuos. În lista de acțiuni mai intră și sporirea independenței membrilor Consiliilor de administrație care verifică activitatea managerilor bancari și înăsprirea sancțiunilor pentru administrarea necorespunzătoare a băncilor

6. „De-offshorizarea” sectorului bancar - interzicerea oricăror interacțiuni dintre bănci și companiile din regiunile care nu respectă standardele de transparență, precum și armonizarea deplină a legislației autohtone cu prevederile UE în domeniul spălării banilor.

7. Sporirea capacității băncilor de a absorbi pierderi - revizuirea indicatorilor prudențiali conform prevederilor Basel III, delimitarea unor cerințe și mai stringente pentru băncile sistemice în raport cu băncile mici și majorarea plafonului de garantare a depozitelor bancare.

Sectorul bancar rămâne deci extrem de vulnerabil în fața provocărilor situației actuale, iar eforturile necesare pentru întărirea acestuia încă nu au început din plin. Guvernul a bifat însă cel puțin încă un pas important în direcția corectă – pe data de 11 martie 2016, în urma unui concurs deschis, bancherul Sergiu Cioclea a fost numit guvernatorul Băncii Naționale a Moldovei pentru un mandat de 7 ani efectiv 11 aprilie 2016. Noul guvernator este perceput ca un tehnocrat competent în materie de finanțe cu un CV impresionant, iar numirea sa pare să satisfacă una din cerințele cheie ale partenerilor de dezvoltare. Rămâne însă de văzut dacă va exista voință politică de a implementa reformele necesare fortificării sectorului bancar, și de a gestiona potențiala criză de magnitudine încă incertă care se conturează

în legătură cu Moldova-Agroindbank, Moldindconbank și Victoriabank.

III. Îmbunătățirea mediului de afaceri

Una din condițiile cheie pentru crearea unei economii performante este atragerea de investiții, și pe hârtie, Moldova se bucură de o serie de avantaje naturale și facilități legislative care ar recomanda-o ca o destinație optimă în acest context. Printre acestea se numără o taxă corporativă de 12 %, o forță de muncă multilingvă și relativ educată, costuri scăzute de producție, o sumă de zone libere economice menite să încurajeze manufacturing-ul pentru export, proximitate de piețele de desfacere din UE și din CSI, și lipsa taxelor vamale (sau tarife preferențiale) pentru exporturile sale în ambele piețe menționate. Totuși, în ciuda eforturilor considerabile întreprinse de statul moldovean și reprezentanții acestuia în atragerea investițiilor străine, investitorii nu au dat năvală. În 2014 (ultimul an pentru care Banca Mondială are cifre), totalul investițiilor străine (FDI) în Moldova a fost de aproximativ 350 de milioane de dolari¹⁵ - ceea ce s-ar traduce în mai puțin de 100 de dolari per capita și ar plasa Moldova pe unul din ultimele locuri din Europa.

Câteva dintre motivele randamentului slab în atragerea investițiilor străine nu sunt greu de intuit și sunt cauzate probabil de factori ce nu țin în totalitate de controlul statului: situația geopolitică regională și conflictul din țara vecină Ucraina, prezența unui conflict înghețat pe teritoriul statului în forma Transnistriei, instabilitatea guvernamentală, sau încetinirea creșterii economice globale care la rândul ei a redirecționat investitorii străini către jurisdicții mai sigure și mai aproape de casă. Afectată de aceiași factori externi este însă și Georgia – o țară similară din punct de vedere demografic, teritorial și istoric cu Moldova, și care nu mai departe de 2008 a suferit o invazie militară. Cu toate acestea, Georgia a atras în 2014 investiții străine per capita de 370 de dolari – o sumă de aproape patru ori mai mare decât Republica Moldova. Este de menționat însă că în afara unei lupte eficiente cu corupția (atât cea politică cât și cea judiciară - un subiect adresat în contextul Moldovei în altă secțiune a acestui studiu) Georgia s-a concentrat mai hotărât și pe măsuri ce vizează îmbunătățirea mediului de afaceri. Acestea au catapultat-o pe locul 24 mondial al clasamentului Doing Business al Bancii Mondiale, și au transformat-o în una din destinațiile magnet pentru investiții în estul Europei.

Mediul de afaceri și sectorul privat în general operează -în Moldova și în orice altă țară - într-un ecosistem complicat, care atinge domenii extrem de diverse, precum clasificări vamale, interpretări ale regulamentelor fiscale de către agențiile statului, numărul de documente necesare pentru efectuarea operațiunilor de business, repatrierea profiturilor, sau numărul

15. "Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$)" The World Bank

și eficiența procedurilor necesare obținerii permisului de munca pentru angajatul străin al unui investitor. O examinare detaliată a tuturor reformelor posibile sau aspiraționale în acest context nu se încadrează printre obiectivele prezentului studiu, însă o buna hâr-tie de turnesol al carentelor asigurării al unui mediu de afaceri competitiv și eficient este examinarea motivelor ce stau la baza disputelor investiționale dintre un investitor străin și statul gazda (în special cele ce au ajuns deja în faza de litigiu). Altfel spus, este posibil de reconstituit o hartă relativ precisă a domeniilor care prezintă lacune din punctul de vedere al mediului de afaceri doar mergând înapoi pe firul acestui gen de dispute.

Dacă recursul suprem al investitorilor locali împotriva abuzurilor autorităților ar fi o plân-gere la CEDO (care ar surveni doar după epuizarea remediilor locale), majoritatea inves-titorilor străini în Republica Moldova beneficiază de un nivel adițional de protecție grație obligațiilor asumate de statul moldovean prin prisma tratatelor internaționale prin care acesta se obligă să respecte drepturile investitorilor fiind din țara celuilalt semnatar. Aces-te tratate pentru protecția investițiilor pot fi bilaterale (și Moldova a semnat peste 40 de asemenea convenții internaționale, inclusiv cu cei mai mari din partenerii săi economici - precum România, Rusia, Statele Unite sau Germania) sau multilaterale (ca de exemplu Carta Energetică, un tratat ce protejează investițiile în energie și care este semnat de peste 50 de țări, printre care și Moldova). Ce au în comun toate aceste tratate este permisiunea oferită investitorului afectat de a se adresa unei instanțe arbitrale internaționale în caz de abuz din partea autorităților țării gazdă.

Acest gen de litigii nu sunt deloc simple sau ieftine. Un studiu statistic al firmei internaționale de avocatură Allen & Overy¹⁶ făcut pe un eșantion de 221 arbitraje investiționale pune în context situația: un litigiu arbitral durează în medie 3 ani și 8 luni, 41% din reclamanți (a se citi „investitori în țara gazdă”) primesc câștig de cauză, daunele acordate reclamantului (în caz de câștig) sunt în medie 76 de milioane de dolari, iar costurile arbitrajului pentru fi-ecare din părți este în medie 4.5 milioane de dolari. Chiar dacă cifrele sunt mai mici pentru Republica Moldova (datorită pieței reduse), aceasta a fost dată în judecată de investitori de cel puțin 7 ori în ultimii 5 ani, uneori cu efecte dramatice.¹⁷ Printre investitorii care au des-chis sau au fost pe punctul de a deschide acțiuni împotriva Republicii Moldova în instanțele de arbitraj internațional se numără Le Bridge (duty free), Grawe Carat (asigurări), Ener-gorynok (energie), Gas Natural Fenosa (energie), Sun Communications (telecomunicații), Glass Container Company (articole din sticlă) și Draexlmaier (componente auto). Ultimul pe listă în a depune cerere de chemare în arbitraj împotriva Republicii Moldova este inves-

16. Matthew Hodgson “Investment Treaty Arbitration: How much does it cost? How long does it take?” Allen & Overy, 18 februarie 2014,

17. Conform investigației RISE Moldova “Ministru către Premier: Traficul aerian în pericol”, în urma unui process arbitral pierdut de Moldova în fața companiei ucrainiene Energialians, conturile companiei de stat MoldATSA (care dirijează traficul aerian deasupra Moldovei) au fost blocate de un tribunal din Belgia – ceea ce ar fi putut duce la intreruperea zborurilor comerciale din sau către Re-publica Moldova.

titorul american Zbigniew Piotr Grot plângerea sa fiind înregistrată pe 21 martie 2016.¹⁸ Partea tristă este că de cele mai multe ori, aceste dispute (care au pus Republica Moldova în fața solicitărilor de daune în valoare cumulativă de zeci de milioane de euro) ar fi putut fi soluționate rapid și mult mai ieftin dacă ar fi existat disponibilitatea autorităților la dialog cu investitorii afectați la etapa incipientă a problemelor semnalate, înainte ca acestea să se transforme într-un litigiu de proporții.

Principalele probleme care afectează mediul de afaceri în Republica Moldova sunt în general corupția judiciară și oficială, birocrăția sufocantă, și lipsa anumitor componente a unei legislații moderne pentru afaceri. Eforturile guvernului în acest context au dat până în momentul de față rezultate mixte. Pe de o parte, acesta dovedește o deschidere impresionantă pentru dialog cu organizațiile care reprezintă mediul de afaceri – în special cu Camera Americană de Comerț, Asociația Businessului European, și Asociația Investitorilor Străini. Aceste schimburi de idei au loc fie ca parte a platformelor de dialog public-privat finanțate în mare parte de donatorii externi (ca de exemplu Consiliul Economic de pe lângă Prim Ministru, secretariatul căreia este finanțat de BERD, Consiliul Consultativ pe lângă Serviciul Vamal, cel de pe lângă Serviciul Fiscal, (finanțate de USAID)), fie în diverse grupuri de lucru în cadrul Ministerului Economiei, sau chiar în audierile publice în Parlament ce țin de diverse legi. Iar atunci când o problemă devine endemică, guvernul a arătat că poate lua acțiune – ca de exemplu recenta decizie referitoare la suspendarea pentru trei luni a majorității controalelor de stat până ce acest proces va fi optimizat, luată pe fondul suspiciunilor de corupție ce planau asupra acestora.¹⁹

Rezistența din interiorul sistemului la schimbări însă rămâne o problemă – fie că vorbim de susceptibilitatea excesivă administratorilor agențiilor de reglementare la factorul politic, la corupția funcționarilor de rând, sau la inabilitatea personalului acestora să înțeleagă rolul agenției în contextul unei economii funcționale de piață.

Recomandări principale:

- *Crearea unei agenții speciale nepolitizată care să se ocupe exclusiv de asistența post-investițională a investitorilor străini. În trecut, acest proces era executat haotic, și sub jurisdicția duplicativă a mai multor entități guvernamentale – unele susceptibile la presiuni politice (MIEPO, Consiliul Economic al Prim-Ministrului, Echipa de Atragere a Investițiilor etc.)*

18. "Un nou proces internațional contra Moldovei. Un investitor american cere despăgubiri de milioane" MoldStreet, 4 aprilie 2016, Chișinău

19. "Moratoriu de trei luni la controale", MoldStreet, 3 aprilie 2016, Chișinău

- *Instaurarea unui mecanism simplificat de rezolvare a disputelor investiționale existente - ca de exemplu acceptarea unui “non-binding advisory opinion” emisă de un expert în arbitraj comercial, care să servească ca bază de negocieri dintre guvern și investitor;*
- *Activarea și aplicarea unui mecanism transparent care să servească ca un registru electronic al controalelor, care ar include toate controalele planificate pentru un an înainte (în afara celor inopinate) - iar cele inopinate să aibă un temei argumentat în mod obiectiv;*
- *Încurajarea metodelor alternative de rezolvare a disputelor comerciale - arbitraj domestic și mediere – pentru a minimaliza contactul mediului de afaceri cu sistemul juridic local în forma sa actuală. Crearea unui nou centru de soluționare alternativă a disputelor (ADR Center) cu ajutorul și expertiza donatorilor străini (în trecut USAID a fost interesată în finanțarea unei astfel de inițiative);*
- *Asigurarea funcționalității ghișeelor unice (one stop shops) care au fost deja implementate cu fondurile donatorilor externi însă care în realitate nu funcționează în regim optim.*

IV. Anticorupție și reforma sistemului judecătoresc

Sectorul justiției în general și lupta împotriva corupției în special sunt probabil cele mai semnificative obstacole în calea atingerii întregului potențial al Republicii Moldova, și afectează fiecare din sectoarele menționate în acest studiu. Fraudele economice din ultimii ani însă și lipsa de tragere la răspundere a celor ce le-au executat se datorează în mare parte acestui flagel al corupției, care este perceput ca fiind prezent în întregul sector public, de la politicieni și judecători la birocrati și polițiști. Iar situația pare să se înrăutățească – dacă în 2009 Indicele de Percepere a Corupției (calculat anual de Transparency International și care cuantifică percepția existenței corupției din viața publică în fiecare țară din lume) pune Republica Moldova pe locul 89 din lume în ceea ce privește lipsa corupției, în 2015 fenomenul a cunoscut destulă amploare ca țara să alunece pe locul 103.²⁰

As fi greu de susținut că aparenta inabilitate de a câștiga lupta împotriva corupției și de a reforma sistemul judecătoresc trenează din lipsa de resurse materiale dedicate acestuia sau a unei înțelegeri explicite a genului de reforme necesare. Doar suma alocată de UE în suport

20. “Corruption Perceptions Index 2015”, Transparency International, Transparency.org

bugetar pentru reforma justiției urma să ajungă la 60 de milioane de euro până în 2016 – aici nemaipunând la socoteală fondurile oferite sau programele finanțate de țări individuale precum Suedia sau Statele Unite. Iar pachetul materialelor pentru participanții la Conferința Națională Anticorupție din 9 decembrie 2015 includea nu mai puțin de 15 studii separate dădora de recomandări referitoare la reforme în justiție și eforturi anticorupție create anume pentru Republica Moldova, plus 7 studii și strategii de reforme regionale (aplicabile și Republicii Moldova). Nu în ultimul rând, Moldova și-a asumat implementarea Strategiei de Reformare a Sectorului Justiției pentru anii 2011- 2016 (discutată în detaliu mai jos), la care au lucrat experți naționali și internaționali și care include foaia comprehensivă de parcurs în acest context.

Problemele practice însă țin de voința politică în implementarea schimbărilor necesare și utilizarea eficientă a instrumentelor existente pentru a combate corupția la nivel înalt și a ridica eficacitatea actului de justiție. Motivele sunt lesne de ghicit – într-o țară în care toată lumea de la președinte în jos este de acord că există multă corupție însă aproape nici un “pește mare” nu este încă după gratii, o abordare competentă și serioasă a strategiei anticorupție și a reformelor juridice aferente ar afecta interesele unui segment important al aceluiași oameni chemați să o execute. Totuși, reformele – chiar așa cum sunt făcute, cu sughițuri, lacune, suspine și întârzieri – trebuie duse până la capăt, deoarece optimizarea cadrului legal pentru funcționarea justiției este absolut imperativă pentru momentul în care voința politică pentru aplicarea acestuia va exista. Un exemplu elocvent este oferit de România, unde în perioada 2007-2014 reforma justiției a fost făcută cu noduri, la insistența partenerilor externi, și sub monitorizarea atentă a Uniunii Europene conform mecanismelor agreate de România drept condiție pentru accesie. Chiar dacă măsurile s-au adoptat fără prea multă tragere de inimă, exponenții sistemului relativ corupt din acele vremuri au fost siguri de faptul că funcția și protecția politică de care se bucurau le va oferi imunitate vizavi de investigații incomode. Rezultatele însă nu au întârziat să apară – în ultimii ani Direcția Națională Anticorupție din România a obținut o rată de condamnări de peste 90%, iar printre sutele de condamnați penal pentru acte de corupție se numără miniștri, parlamentari și judecători.

Coloana vertebrală a reformelor sectorului justiției în Republica Moldova este încapsulată pe partea tehnică de Strategia de Reformare a Sectorului Justiției pentru anii 2011- 2016²¹, adoptată în noiembrie 2011 și elaborată împreună cu partenerii de dezvoltare și o sumă de experți naționali și internaționali. Aceasta vine la pachet cu un plan de execuție ambițios și detaliat, și perioada de implementare a coincide cu eforturile introducerii reformelor asumate sub Acordului de Asociere cu UE – care la rândul său conține o serie adițională de obligații ce implică reforme juridice. În paralel, Moldova și-a asumat și o serie de obligații vizavi de combaterea corupției, incluse în Strategia Națională Anticorupție pe anii 2011-

21. Strategia de reformă a sectorului justiției pentru anii 2011-2016

2015²², adoptată în iulie 2011.

Decalajele majore în implementarea măsurilor incluse în cele două strategii sus-menționate, împreună cu apariția scandalurilor financiar/bancare - în care corupția judiciară a jucat un rol important - au afectat însă relația Republicii Moldovei cu finanțatorii externi, astfel încât în 2014 Moldova a pierdut 1.8 milioane de euro din fondurile UE din cauza eșecurilor în reforma procuraturii, iar în iulie 2015 Uniunea Europeană a suspendat acordarea a celei de-a treia tranșă a asistenței financiare destinate reformei sistemului judiciar²³ (mai devreme și Suedia înghețase și ea fondurile oferite pentru reforma Ministrului de Interne²⁴).

Chiar dacă în perioada imediat următoare (respectiv, a doua jumătate a anului 2015) turbulențele politice de la Chișinău au mai scăzut din zelul guvernanților de a ține pasul cu programul de reforme judiciare și anticorupție, insistența partenerilor de dezvoltare și finanțare (vorbim aici în primul rând de Uniunea Europeană, Fondul Monetar Internațional, și guvernul României) pe rezultate concrete la acest capitol a dezmoșit lucrurile. În noiembrie 2015 o misiune de experți UE condusă de șefa Direcției Naționale Anticorupție din România Laura Codruța Koveși au venit să evalueze reformele în Procuratura Generală, iar la sfârșitul lui februarie 2016 o delegație a comisiei de monitorizare a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei (APCE) a venit la Chișinău la invitația Guvernului Republicii Moldova pentru a se documenta în privința progresului reformelor în sectorul judiciar. La rândul lor, Guvernul și Parlamentul au punctat eficient pe câteva din restanțele majore - pe 24 martie 2015 a fost aprobat proiectul de lege cu privire la modificarea și completarea articolului 55 din Codul Penal (care stabilește măsuri mai stringente de combatere a corupției și faptelor conexe), după ce cu câteva zile mai devreme președintele Timofti promulgase legea cu privire la Procuratură (care, printre altele, schimbă modalitatea de numire a procuratorului general, consolidează independența procurorilor, extinde competența procuraturii anticorupție, și mărește salariile procurorilor).

Ce-i drept, s-au înregistrat și derapaje în acest răstimp – cum ar fi alegerile cu scandal la Curtea Supremă de Justiție (unde, printr-o coincidență cu ușor iz sovietic, a fost înregistrat un singur candidat), continuarea netransparentă a numirilor judecătorilor de către Consiliul Superior al Magistraturii (decizii inconsistente și dubioase²⁵, culminând cu numirea unui controversat judecător la președinția Curții de Apel Comrat²⁶), sau problemele

22. Hotărâre pentru aprobarea Strategiei naționale anticorupție pe anii 2011-2015 nr. 154 din 21.07.2011

23. "Pirkka Tapiola, dezamăgit de gestionarea fondurilor europene: „Nu vedem îmbunătățiri concrete în justiție” Jurnal.md, 16 iulie 2015, Chișinău

24. Vlad Vasilcov "DOC. O scrisoare de la Ambasada Suediei pentru Ministerul de Interne" Agora.md, 28 mai 2015, Chișinău

25. Anastasia Nani, "Apel public: CSM, criticat pentru că a promovat judecători fără merite și cu probleme de integritate", Anticorupție.md, 8 februarie 2016, Chișinău

26. Anastasia Nani, "Judecător controversat, avansat la funcția de președinte al Curții de Apel Comrat", Anticorupție.md, 25 martie 2016, Chișinău

suspecte cu sistemul de repartizare aleatorie a dosarelor²⁷ în instanță.²⁸ De asemenea, un număr de politicieni din arcul guvernamental și-au exprimat nemulțumirea cu criteriile anticorupție ce urmează a fi adoptate, invocând motive ce adesea frizează ridicolul.²⁹

Cel puțin câteva din problemele sistematice sunt însă cunoscute de autorități - pe pagina web a Serviciului de Informații și Securitate (SIS), destinată transparenței decizionale, a fost publicat un proiect de lege pentru modificarea Legii nr. 271-XVI din 18.12.2008³⁰ privind verificarea titularilor și a candidaților la funcții publice, care argumentează necesitatea acestor modificări din următoarele considerente – rămâne de văzut dacă proiectul de lege este adoptat:

- lipsa unor mecanisme clare de aplicare, precum și lipsa dorinței factorilor de decizie din cadrul autorităților puterii executive să se conformeze în totalitate exigențelor acesteia [legii nr. 271 din 18.12.2008];

- au fost identificate și cazuri de promovări și confirmări în funcții a unor persoane afiliate, compromise și „convenabile” unor grupuri de interese.

- s-a atestat o frecvență sporită a reconfirmării și avansării în funcții a persoanelor cu o situație materială nejustificabilă.

- au fost atestate cazuri când informațiile disponibile indicau la deținere a informațiilor și materialelor ce atestă factori de risc în activitatea titularilor verificați, însă răspunsurile parvenite de la acestea în adresa Serviciului stipulau despre lipsa unor asemenea date. Situația în cauză oferă teme de a presupune existența unor situații de protecționism din partea conducătorilor autorităților inițiatoare a verificărilor în privința persoanelor verificate.

- anumite persoane, în scopul mușamalizării unor situații care le caracterizează negativ, premeditat au tănuit anumite informații sau au indicat în chestionar informații distorsionate.

- au fost atestate cazuri când titularii și candidații dispun de salarii de 5000-8000 lei lunar, însă aceștia dețin proprietăți ce se încadrează în sume cu mult peste 1 000 000 de lei, fără să existe circumstanțe care ar justifica dobândirea licită a unor astfel de proprietăți.

27. Anastasia Nani “Ambasada SUA îndeamnă să fie pedepsiți judecătorii care manipulează sistemul de repartizare aleatorie a dosarelor, iar CSM se supără pe presă”, Anticorupție.md, 13 februarie 2016, Chișinău

28. Anastasia Nani, “Judecătoarea Svetlana Filincova de la CSJ, acuzată acum un an că i-au fost repartizate dosare prin fraudă, nu a fost audiată de procurori”, Anticorupție.md, 22 martie 2016, Chișinău

29. “Mihai Ghimpu: Nu putem respecta întocmai indicațiile europenilor”, Agenția de Presă IPN, 22 martie 2016, Chișinău

30. Proiect de lege pentru modificarea Legii nr. 271-XVI din 18.12.2008

- în scopul constatării interacțiunii candidaților/titularilor la funcții publice cu membri ai lumii interlope sau alte categorii de persoane dubioase, sau pentru a demonstra funcționarea așa numitei „justiții la telefon”, se propune instituirea posibilității, cu autorizarea judecătorului de instrucție, de a ridica informația privind convorbirile telefonice a persoanei supuse verificării.

Recomandări principale:

- *Prioritizarea reducerii decalajului existent între acțiunile necesare pentru implementarea eficientă a Strategiei de Reformare a Sectorului Justiției pentru anii 2011-2016 și a Strategiei Naționale Anticorupție pe anii 2011-2015;*
- *Accelerarea adoptării cadrului normativ secundar și modificarea legislației afectate de măsurile deja adoptate;*
- *Pentru evitarea duplicării jurisdicționale, modificarea Legii cu privire la CNA pentru a exclude expres competențele care revin Procuraturii Anticorupție și CNI;*
- *Adoptarea de măsuri eficiente care să asigure funcționalitatea optimă a sistemului de repartizare aleatorie a dosarelor în instanța de judecată;*
- *Consultarea regulată și semnificativă a societății civile în privința pachetelor legislative pe tema anticorupției și a reformei sistemului judiciar;*
- *Ca măsură pe termen scurt și mediu, inițierea discuțiilor cu partenerii de dezvoltare cu privire la aducerea unui număr de magistrați din statele UE și atașarea acestora ca observatori la ședințele de judecată locale, fără drept deliberativ (o inițiativă în acest sens a fost oferită de guvernul Olandei și luată în considerare de guvernul Leancă, dar a fost abandonată în fața opoziției puternice din partea Consiliului Superior al Magistraturii³¹).*

V. Concluzii

Pe data de 30 martie 2016, Camera Deputaților din România a aprobat acordul de împrumut cu Republica Moldova de 150 milioane de euro, așa cum a fost el completat de schimbul de scrisori ulterior între prim-ministrul României și cel al Republicii Moldova. Legea

31. Galina Munteanu “Primii judecători europeni vor ajunge în R. Moldova în această toamnă” Ziarul Național, 2 septembrie 2014, Chișinău

cu privire la împrumutul respectiv fusese întoarsă în Parlament spre examinare de către președintele Klaus Iohannis în contextul crizei politice de la Chișinău, însă votul a ridicat ultima piedică legală pentru deblocarea primei tranșe a împrumutului. Guvernul României are însă dreptul de continua monitorizarea acțiunilor Chișinăului pentru a se convinge de îndeplinirea angajamentelor asumate de acesta în schimbul de scrisori, însă cel mai probabil o decizie vizavi de transferul efectiv a primei tranșe a împrumutului va veni până la sfârșitul lunii aprilie. Motivul este simplu - în aprilie Republica Moldova va primi un prim set de note, iar guvernul de la Chișinău urmează să afle dacă partenerii de dezvoltare sunt convinși că de data asta angajamentul acestuia pe calea reformelor este unul ireversibil și nu doar de fațadă.

Deci până la sfârșitul lunii este de așteptat ca comisia de monitorizare a APCE să emită raportul cu privire la progresul reformelor în sistemul judiciar, care ar reflecta concluziile vizitei din februarie menționate mai sus. Însă evenimentul principal va fi participarea unei delegații din partea Republicii Moldova la ședința anuală de primăvară a FMI, programată să aibă loc între 15 și 16 aprilie 2016. Este de așteptat ca în cadrul acesteia să se evalueze progresul Republicii Moldova ulterior vizitei misiunii FMI la Chișinău din februarie 2016, și, în cazul unei estimări favorabile, în acest context se va stabili un program clar pentru începerea negocierilor pentru un nou acord. Acesta ar putea servi drept garanție suficientă pentru ca ceilalți parteneri de dezvoltare (Banca Mondială, UE, state individuale, etc.) să ia în calcul reînceperea finanțărilor suspendate, iar guvernul României se va alătura probabil consensului majoritar. Iar primul semn real că întâlnirea cu FMI ar putea avea un “happy end” pentru Moldova a fost dat de ambasadorul american la Chișinău James Petit, care pe 4 aprilie a apreciat într-un interviu că Moldova ar fi îndeplinit condițiile FMI pentru începerea discuțiilor vizavi de un nou acord de finanțare, și că se așteaptă ca acestea să aibă loc luna viitoare.³²

Chiar dacă perspectiva reînceptării finanțărilor externe pentru Republica Moldova devine una palpabilă, rămâne de văzut dacă guvernul curent sau cel viitor – indiferent de culoarea politică – a înțeles că era cecurilor în alb s-a terminat și că de acum reformele vor trebui să dea rezultate cuantificabile.

32. “James Pettit: guvernul moldovean a îndeplinit multe din condițiile preliminare pentru începerea negocierilor cu FMI” Europa Libera, 4 aprilie 2016, Chișinău

Despre autor

George Teodorescu lucrează din mai 2015 ca consultant legal în New York, cel mai recent asociat cu firma Cravath, Swaine & Moore LLP. Între 2009 și 2015 a fost șeful biroului din Chișinău al firmei internaționale de avocatură Vernon David & Associates, iar între 2007 și 2008 a fost avocat specializat pe arbitraj comercial în cadrul firmei britanice CMS Cameron McKenna. George este admis în baroul New York, și a absolvit dreptul la Syracuse University în Statele Unite ale Americii.

Acest policy report a fost publicat în cadrul proiectului „Regional Cooperation Romania-Moldova-Ukraine – key for stability in the post-Crimea Black Sea Region” finanțat de Black Sea Trust, un proiect al German Marshall Fund SUA.

Conținutul acestui raport nu reprezintă în mod necesar poziția oficială a Black Sea Trust.

Întreaga răspundere asupra corectitudinii și coerenței informațiilor prezentate revine promotorului proiectului, Centrul Român de Politici Europene, și autorului/autorilor raportului.

Centrul Român de Politici Europene, 2016

Stirbei Voda 29, Cod postal 010101, București

www.crpe.ro

Contact: Telefon +40 371 083 577, Fax +40 371 875 089